

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК КІНДРАТ БУРЛЯЙ

Кіндрата Бурляя слід віднести до числа найближчих соратників Богдана Хмельницького. Він був одним із найдовірениших прибічників гетьмана, призначався на високий уряд гадяцького полковника і принаймні двічі виконував дуже відповідальні дипломатичні доручення.

Стосунки Б. Хмельницького з К. Бурляєм своїм корінням сягають середини 30-х рр. XVII ст., а можливо, й раніших часів (оскільки джерела не подають докладних звісток). Але точно відомо, що з осені 1638 р. доля зводить обох на ієрархічно суміжні адміністративні посади в чигиринському козацькому полку, у зв'язку з чим логічним буде припустити походження К. Бурляя з Чигиринщини або найближчої округи. Після ухвалення Ординації 1638 р. К. Бурляй отримує посаду отамана при одному із сотників полку.¹ Враховуючи майбутню близькість К. Бурляя з Б. Хмельницьким, Кіндрат, ймовірно, міг стати отаманом саме у нього. З іншого боку, невідомо, чи брав участь К. Бурляй, як, до речі, і сам Б. Хмельницький, у повстанні 1637-1638 рр. Не до кінця зрозуміло також, чи був К. Бурляй у реєстрі раніше.

Втім стосовно життєдіяльності К. Бурляя до повстання введені до наукового вжитку джерела взагалі зберігають майже цілковиту мовчанку. Поодиноким свідченням, яке проливає світло на проблему, є запис В. Коховського, що К. Бурляй - "славний на Чорному морі з турками бойовик". І тут-таки: "Цей, впавши до Азії через Чорне море, портове місто Сіноп здобув і багато там нашкодив туркам".² Наведеним твердженням досить часто оперують дослідники, відзначаючи поважний "козацький стаж" К. Бурляя на момент Національно-визвольної війни та військові таланти козака. Водночас віднайдені останнім часом московські джерела, засвідчуючи участь К. Бурляя у морській виправі після повстання 1637-1638 р., додають до образу козака кілька рельєфних штрихів і підкріплюють загальну спрямованість відомостей В. Коховського.

Гнітючі наслідки збройного протиборства з Польщею, як відомо, підштовхнули українське козацтво до доволі масового переселення на простори майбутньої Слобожанщини, до остаточного перенесення акценту з традиційних морських походів через Дніпровський лиман на військові операції з теренів Дону, а також до інтенсифікації розбійницького промислу на малозалюднених землях поміж московським прикордонням та Доном. Саме діяльність на окреслених напрямках стає, по суті, єдиною віддушиною для стриноженого вдома козацтва. Московські джерела переповнені звістками про розбійництво запорожців (1642-1647), їх міграцію (1638-1646), рівночасно фіксують черговий спалах спільних бойових дій українських та донських козаків. За винятком двох, усі відомі на сьогодні виправи запорожців на море за 1639-1647 рр. здійснювались з території Дону і разом з донцями. Перебування Азова у козацьких руках з червня 1637 р. по травень 1642 р., до чого запорожці доклали неабияких зусиль, робило вихід до моря вільним. І

українське козацтво, яке вже з середини XVI ст. розглядає Дон як запасний шлях до моря, тепер повністю зосереджується на використанні сприятливої нагоди. Азов стає опорним пунктом для здійснення акцій проти мусульманських сусідів.

У зв'язку зі спільними виправами згадується у джерелах і К. Бурляй. Власне, він йде протореним шляхом: з Доном були тісно пов'язані такі непересічні постаті, як отаман Шило, І. Сулима, Т. Трясило. Безпосередньо перед заходами К. Бурляя морський похід донських козаків очолював один із ватажків повстання 1637-1638 рр. Д. Гуня (1640)³. У 1642 р. спільним походом керував колишній реєстровий полковник, учасник повстання Іван Боярин.⁴ Генерацію майбутніх соратників Б. Хмельницького, окрім самого К. Бурляя, репрезентував І. Богун. Розбійництвом на прикордонні займався С. Забуский.

Коли К. Бурляй з'явився на Дону, достеменно не відомо. Але у липні 1640 р. він слідом за Д. Гунею очолив черговий морський похід донських козаків, що саме по собі аргументовано свідчить про визнання сучасниками його військових здібностей. Доволі детальні відомості про цю акцію повідомляли до Москви валуйський воєвода Федір Голенищев-Кутузов та його воронезький колега Мирон Вельямінов.⁵

Похід розвивався за сценарієм, який нагадував перебіг виправи, що нею керував Д. Гуня. Двадцять шість козацьких човнів (з Д. Гунею було двадцять три) вибралися з Азова і безперешкодно дійшли до Керчі. А там на них чекала турецька флотилія, напевне, та сама, яка напередодні перегородила шлях Д. Гуні. Не в змозі пробитися до Чорного моря, а також через зрозуміле небажання братись до бою зі значно численнішим противником, К. Бурляй вирішує відступити обхідним маршрутом “по черкесской стороне подед берег к чересскому берегу к Темрюку”. Але поблизу Темрюка козаків наздогнали тринадцять передових катарг. Розігрався бій, який тривав з полудня до вечора. Опісля у нічній темряві козаки спробували непомітно зникнути. Проте на ранок виявилось, що слідом прямувало п'ятдесят шість катарг. Перспектива нової сутички, звісно, не обіцяла козакам нічого втішного, і К. Бурляй вдається до хитрого маневру. Він спрямовує козацьку флотилію до гирла річки Чорна протока. Далі флотилія рухається вгору. Яничари відповідно припиняють погоню. Через два дні втікачі, полишивши човни, вирушають пішки ногайським степом до Азова. Добиралися вони дев'ять днів і дісталися фортеці 25 липня.

У подальшому слід К. Бурляя губиться на довгих сім років. А у 1647 р. він разом з іншими найближчими однодумцями тоді ще чигиринського сотника Б. Хмельницького готує повстання, яке планувалося розпочати у листопаді під час походу О. Конєцпольського на татар.⁶ Але втілити задум у життя не вдалося. Невдовзі бачимо К. Бурляя у принциповому епізоді визволення Б. Хмельницького з-під арешту. З цього часу доля К. Бурляя остаточно поєднується зі справами майбутнього “володаря України”.

Слід погодитися з твердженням І. Крип'якевича,⁷ що К. Бурляй входив до шеругу тих 300 чи 500 чоловік, які вибралися на Запорожжя разом з Богданом. До такого висновку спонукають наступні міркування. По-перше, своєю причетністю до визволення Б. Хмельницького отаман, так би мовити, “засвітив” перед польською адміністрацією свою нелояльність, тому перебувати на волості далі з огляду на тодішні вибухові обставини означало накликати на себе реальну небезпеку (млява реакція М. Потоцького, Я. Шемберка та

О. Конєцпольського стала для козаків несподіваним одкровенням). По-друге, зважаючи на кількість вихідців, навряд чи поза їх колом міг опинитися хто-небудь з найближчого оточення Богдана: принаймні таких випадків джерела не фіксують.

Відтак К. Бурляй перебуває у вирі подій, входить до мозкового центру антипольського руху, і, окрім всього, користуючись особливою довірою, належить до грона тих, на кого міг твердо обіпертись гетьман. Недарма ж останній використовує його у найвідповідальнішій акції підготовчої пори - врегулюванні стосунків з татарами. Достатньою мірою орієнтуючись у особливостях внутрішніх відносин у Кримському ханстві, враховуючи автономність ногайської політики, зрештою, беручи до уваги показовий досвід першого козацько-татарського союзу 1624-1629 рр., Б. Хмельницький добре розумів необхідність підтримувати двовекторні стосунки з татарами - властиво з Бахчисараєм і окремо з Ногайською ордою. К. Бурляй якраз очолював посольство до мурзи. Переговори закінчились успіхом. Тугай-Бей у квітні вирушить в Україну.⁸

Бурхливі події весни 1648 р. К. Бурляй проводить пліч-о-пліч з Б. Хмельницьким і, активно долучаючись до розбудови козацької державності, дістає уряд гадяцького полковника. На цій посаді він заступає першого полковника Ярему Хмеленка, перебування котрого на чолі гадяцького полку було коротким; згодом Я. Хмеленко взагалі зникає з горизонту, напевне гине. Г. Грабянка називає К. Бурляя поміж полковниками, котрим найбільше довіряє Б. Хмельницький.⁹

На уряді у Гадачі К. Бурляй пробує, мабуть, впритул до ліквідації полку як військово-територіальної одиниці (очевидно, осінь 1649 р.). Козацький реєстр 1649 р. вже не фіксує присутність колишнього полковника в місті, а на трьох тамтешніх сотенних урядах подає сотників Івана Богодуна, Івана Донця та Павла Макаренка.¹⁰

Небуденний нахил К. Бурляя до військової справи, уміння тонко орієнтуватись у оперативно-тактичній обстановці і чітко виконувати накази командувача, а також особиста хоробрість повною мірою проявилась під час битви під Збаражем (1649). Як зазначає В. Коховський,¹¹ у перший день штурму козаки К. Бурляя завдали удару по слабшій ланці оборони противника. Вони зайшли від ставу, де фортифікаційні споруди ще не були викінчені, і потужно налягли на угорську піхоту. Зім'ятий ворог відступив, і К. Бурляй, захопивши вал, от-от мав розвинути успіх. Але ситуацію для польського війська врятувало свіже підкріплення, якому вдалося стримати козаків і завдати їм чималих втрат. Полковник С. Мрозовицький, що підійшов на допомогу, застав підрозділ К. Бурляя вже на відступі й не зміг виправити становище. Сам К. Бурляй, за версією В. Коховського, був убитий.

В історіографії на загибелі гадяцького полковника, некритично сприйнявши свідчення наведеного автора, наголошував М. Максимович.¹² У 70-ті рр. нашого століття помилковий погляд всупереч введеним до обігу джерелам і устійненій історіографічній традиції відроджено Ю. Гасцьким.¹³ Поміж тим у Реєстрі 1649 р. К. Бурляй вписаний до медведівської сотні чигиринського полку, а у 1653 та 1655 рр. вирушає у посольствах до Москви та Швеції.

23 березня 1653 р. з Чигирини вирушає посольство К. Бурляя та С. Мужилівського з подвійним завданням - встановити зв'язок зі Швецією та залагодити українську справу в Москві.¹⁴ Посольство споряджалось у нелегких

обставинах. В Україні лавиноподібно наростала психологічна втома від тривалої виснажливої війни та неясності подальшої перспективи. Глухе незадоволення погрожувало знову вилитись у відкритий спротив, що й станеться 10 червня у війську. Ускладнилася зовнішньополітична ситуація. До традиційної хисткості у відносинах з Кримом додалася напруга на молдавсько-трансільванському фланзі, підсилена тактичними прорахунками гетьмана. Натомість Польща готувалася до вирішального удару. У таких умовах необхідність якнайшвидшого влиття свіжого морального струменя та отримання збройної допомоги від нового союзника накочувалась з особливою неблаганністю. А виходячи з тодішніх реалій, і особливо з асоціацій, які викликали у широких верствах українського суспільства сусідні держави, перш за все найімовірніші протектори - Туреччина і Москва, - саме відкрита підтримка останньої могла стати тим фактором, який би різко покращив морально-психологічний клімат в Україні, не кажучи вже про спричинення крутої зміни військово-політичної ситуації навколо визвольної війни загалом. Відтак цілком виправдано, як тільки Польща поновлює бойові дії, Б. Хмельницький засилає чергове посольство до Москви, на яку покладаються великі надії.

З іншого боку, виразне прагнення султана втягнути Україну під своє крило й поголоски про перехованця у Польщі шведського посольства, що рухалося до Чигирин, спонукують гетьмана до використання цих чинників для лобювання українських інтересів не тільки у Османській імперії та Швеції, а й у Москві. Про це свідчить густе плетиво його зовнішньополітичних кроків, зокрема, заходи посольства К. Бурляя та С. Мужилівського. З усього видно, що за задумом Б. Хмельницького українсько-турецьке та українсько-шведське зближення, окрім впливового самостійного значення, мали підштовхнути незацікавлену в ослабленні своїх позицій в Україні Москву до рішучих дій. І перед К. Бурляєм та С. Мужилівським ставиться відповідне нелегке дипломатичне завдання. А той факт, що поруч з визначним дипломатом, вибір у такий відповідальний момент падає на К. Бурляя, промовляє про його певні інтелектуальні здібності, апробований під час посольства до Криму дипломатичний хист і, зрештою, про особисту прихильність до ідеї укладення військово-політичного союзу з Московією.

Щоправда, В. Липинський¹⁵ стверджує, що К. Бурляй був приставлений до С. Мужилівського з метою здійснення козацького "військового контролю". Проте навряд чи це так, адже у практиці формування Б. Хмельницьким керівного складу посольств не спостерігається дотримання пропорції шляхтич - козак навіть у тенденції. До того ж саме С. Мужилівський не потребував контролю, бо трактувався у Чигирині як надійний дипломат і неодноразово виконував доручення гетьмана (у Москві, Литві, Туреччині та Криму). Здійснював він загальне керівництво і тримав у своїх руках переговорний процес також у випадку, що розглядається.

Посольство К. Бурляя та С. Мужилівського у Чигирині готували досить ретельно. Б. Хмельницький намагався створити у Москві атмосферу найбільшого сприяння. Збереглися його листи до ближніх бояр І. Морозова, І. Милославського, Г. Пушкіна, обираються для послів оптимальні відповіді на можливі запитання. Так, засвідчуючи перед царем бажання гетьмана й усього Війська Запорозького перейти під "високу царську руку", послі увиразнюють необхідність надання з боку Москви негайної збройної допомоги проти Польщі. Водночас для підсилення інтересу наголошують на прагненні

Туреччини та Криму прийняти Україну в підданство, але не забувають при цьому додати, що козаки під турка чи татарина “итит не хотят”. Аналогічну мету переслідувало прохання щодо вільного пропуску козацьких послів до Швеції, яке мусило, по-перше, насторожити Москву; по-друге, дати їй ясно зрозуміти про нові обрії гетьманської дипломатії. Сильним ходом було акцентування уваги на прагненні не завдавати у стосунках зі Стокгольмом шкоди інтересам Москви. Посли пропонували заслати з ними “в Свею от себя кого он, государь, zvolит, чтоб тому посланному о тех делех... было известно”.¹⁶

Разом з тим документальні джерела, що відклалися внаслідок перебування посольства в Москві та супроводу К. Бурляем та С. Мужилівським московських послів до Чигирина, не дають підстав для висновку про те, що “Бурляй як посол у Москві проявив себе палким прихильником возз’єднання України з Росією”. Ніяких особистих реверансів у бік Москви ні за К. Бурляем, ні за С. Мужилівським не спостерігається. Посли дотримувалися лише гетьманських інструкцій. Усі заяви були витримані в дистильовано-дипломатичному дусі. Не помітно й спроб виконувати московські доручення.

Реакція Москви була стриманою, але переломною для української справи. Цар обмовився про поцінування “служби” гетьмана та його готовності визнати зверхність Москви. Прийняти ж Україну під свою протекцію й оголосити війну Польщі московський правитель не поспішив, традиційно пославшись на Полянське перемир’я 1634 р. Однак вагомий тактичний успіх посольства полягав у тому, що воно остаточно схилило Олексія Михайловича до здійснення тиску на Варшаву з метою добитися польсько-українського замирення на умовах Зборівського договору. 24 квітня, а саме через два дні після офіційного прийому К. Бурляя та С. Мужилівського в Москві, споряджається з відповідним наказом посольство до Польщі.¹⁷ Отже, Москва розпочала рух у бік відвертої підтримки України.

У цьому сенсі певний вплив мали вміло розіграні турецька та шведська карти. Московські дипломати вимушено говорили відкритим текстом про свою незацікавленість у шведсько-українському зближенні та можливому посередництві Стокгольма. Відмова пропустити посольство до Швеції мотивувалася тим, що вже “посланы от государя к королю послы... и только у государевых великих послов о миру згода будет, ино им в Свею не по что ехать”.¹⁸ Москву також насторожив і стан українсько-турецьких стосунків, що вилилось у занепокоєння, яке чітко простежується за наказами послам до Польщі та України. Обидва посольства мали вивідувати “турецькі вісті” щонайретельніше. Власне, ухвала про відправлення до Чигирина чергових московських послів має бути теж віднесена до безсумнівних заслуг українських дипломатів.

Місія К. Бурляя та С. Мужилівського таким чином дістає продовження. Супроводжуючи царських послів А. Матвеева та І. Фоміна, вони не припиняють лобювати українські інтереси. Зокрема, С. Мужилівський ущипливо звинуватив Москву у тому, що справжня причина відмови пропустити посольство до Швеції полягала в обізнаності царя про напругу, що саме виникла між Україною та придунайськими князівствами. Кількома днями пізніше він разом з К. Бурляем, завуальовуючи справжній стан українсько-турецьких стосунків, говорив про ймовірність війни, у якій союзником козаків виступатиме кримський хан, але основна надія покладається на царя. Полоскотало нерви послам повідомлення про хвилевий намір Б. Хмельницького стратити І. Виговського. Були К. Бурляй і С. Мужилівський

на гетьманському прийомі, влаштованому для послів, а також на пригощенні у останніх.¹⁹

Ще раз К. Бурляй з'являється на дипломатичній ниві у 1655 р. і знову у зв'язку з шведською проблемою, яка тепер у нових військово-політичних умовах набуває для України першорядної ваги. Прикметно, що Б. Хмельницький саме К. Бурляю доручає бути своїм повноважним послом і супроводжувати до Швеції мандрівного абата Данила, який перейшов тоді на українську дипломатичну службу.²⁰ Але на заваді знову стала Москва, вдруге не пропустивши українське посольство до Стокгольма. Вона відверто не бажала шведсько-українського зближення, слухно вбачаючи у ньому поважну загрозу своїм анексіоністським планам щодо України. Цар закидає Б. Хмельницькому “непристойність” підтримування стосунків зі Швецією.

Супровід абата Данила - останній епізод, у якому відомі на сьогодні джерела згадують К. Бурляя. Подальша доля цього одного з найперших і найближчих соратників Б. Хмельницького невідома. Однак його слід захищати якщо не до когорти діячів першої величини, то, безперечно, до числа осіб, на яких випав основний тягар практичної організації національно-визвольного руху.

Джерела та література:

- 1 Грушевський М. С. Історія України-Руси. - К., 1995. - Т. 8. - Ч. 1. - С. 316.
- 2 Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. - Poznan. 1859. - S. 23.
- 3 Див. хоча б: Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654. - К., 1989. - С. 96.
- 4 Російський державний архів давніх актів. - Ф. 127. - 1642 № 1. - Арк. 57.
- 5 Там само. - Ф. 210. - Білгородський стіл. - Стб. - 118. - Арк. 310-314.
- 6 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 73.
- 7 Там само. - С. 74.
- 8 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. - К., 1995. - С. 95.
- 9 Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С. 49.
- 10 Реєстр Війська Запорозького. - К., 1995. - С. 37.
- 11 Kochowski W. Op. cit. - S. 46.
- 12 Максимович М. Собрание сочинений. - К., 1859. - Т. 2. - С. 79.
- 13 Gajdecki G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, 1978 - Vol. 1. - S. 357.
- 14 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. - М., 1953. - С. 256-259.
- 15 Липинський В. Україна на переломі. - Філадельфія, 1991. - С. 141.
- 16 Воссоединение Украины с Россией. С. 258-259, 263.
- 17 Там само. - С. 267.
- 18 Там само. - С. 284.
- 19 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. - С. 513.